

КОНЦЕПЦІЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ЗАХІДНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті проведено компаративний аналіз моделей і концепцій демократії, які пов'язані з теорією та практикою сучасних демократичних перетворень. Аналіз сфокусовано на сукупності теорій, які розвивають ідеї демократії в руслі ідеології та політики лібералізму, тобто, на виокремленні ідей ліберальної демократії.

У сучасній західноєвропейській і американській літературі склалося декілька теоретичних напрямків щодо розуміння поняття „демократія”, причому, в багатьох теоріях вважається, що перехід до демократії починається з лібералізації. Це по-особливому актуалізує комплексний розгляд сукупності теорій і концепцій, які розвивають ідеї демократії в ліберальному контексті, оскільки внутрішній зміст процесу формування демократії характеризується найчастіше поєднанням лібералізму і демократії. Теорія ліберальної демократії, зародившись у західній політичній філософії XVII-XVIII ст. та еволюціонувавши у XIX ст. (Дж.Бентам, Т.Гоббс, Т.Джефферсон, Дж.Локк, Дж.Медісон, Дж.Ст.Мілль, Ш.Л.Монтеск'є, Т.Пейн, Ж.Ж.Руссо, А.Сміт, А. де Токвіль, Б.Франклін, Д.Юм та ін.), викристалізувалася у XX ст. (Р.Арон, Дж.Грей, Л.Даймонд, Р.Даль, Л.Зідентоп, Л. фон Мізес, А.Лейпхарт, К.Поппер, Ф.Фукуяма, Ф.А. фон Хайек, С.Хантінгтон та ін.). Метою статті є порівняльний аналіз найбільш відомих сучасних західних концепцій ліберальної демократії. Завдання статті полягає у виокремленні базових критеріїв для порівняння теорій ліберальної демократії.

Різноманітні концепції демократії можна оптимально класифікувати, виокремивши базові критерії для їх порівняння. Якщо критерієм для виділення концепцій демократії в певну класифікаційну групу виступає критерій участі індивіда в політиці, то теорії класифікуються у залежності від того, як розуміється ця участь (автономна, через певну групу чи як невід'ємна частина цілого). Відповідно, виділяють ліберальні (індивідуалістичні), плюралістичні (Д.Трумен, Р.Даль) та колективістські теорії демократії (Ж.Ж.Руссо, К.Маркс) [1, с. 53-62].

Інший підхід застосував англійський політолог Д.Хелд. У своїй роботі „Моделі демократії” він виділив такі різновиди концепцій демократії [2, с. 37]:

- 1) класична ліберальна демократія (Дж.Локк, Ш.Л.Монтеск'є, Дж.Медісон, Т.Гоббс);
- 2) охоронна або протективна демократія (І.Бентам);
- 3) розвиваюча або девелопменталістська демократія (Ж.Ж.Руссо, Дж.Ст.Мілль);
- 4) теорія відмирання держави (К.Маркс);
- 5) представницька демократія (Дж.Медісон);
- 6) партиципаторна демократія (Дж.Дьюї);
- 7) елітарна демократія (Й.Шумпетер);
- 8) плюралістична концепція демократії (консенсусна, співгромадська (А.Лейпхарт), концепція поліархії (Р.Даль);
- 9) модель легальної демократії (Р.Нозік, Ф.Хайек).

У XX столітті більш чітко окреслилися відмінності між протективною та розвиваючою моделями в рамках ліберальних концепцій демократії, що призвело до перегляду ряду ідей і цінностей. У ряді досліджень стосовно теорії демократії, зокрема, в роботах К.Макферсона і Д.Хелда, зосереджені акценти саме на протективній та розвиваючій моделях демократії. Перший напрямок представлений Дж.Локком, Ш.Л.Монтеск'є, І.Бентамом та ін., другий – Дж.Дьюї, А. де Токвілем, Л.Т.Хобхаусом, Дж.Ст.Міллем. Теоретичним відгалуженням від концепцій розвиваючої демократії стали

моделі соціального лібералізму. У працях Р.Дж.Ласки, Дж.Дьюї, Д.Роулза, Л.Т.Хобхауса виразно проявилися ідеї щодо необхідності зростання ролі держави в забезпеченні суспільного блага, розширення державних функцій не тільки в захисті індивідуальних прав і свобод людини, але і в боротьбі з бідністю, а також у забезпеченні для більшості населення гідного рівня життя. Основними ідеями, які були взяті на озброєння, стали соціал-демократичні ідеї про справедливість та солідарність. Спільним для обох моделей (протективної та розвиваючої) є пріоритет громадянського суспільства перед державою, народний суверенітет через представницьке правління, захист прав і свобод індивіда. Разом з тим прихильники розвиваючої моделі ліберальної демократії виступають за загальне виборче право без будь-якого майнового цензу, політичну емансипацію жінок, розмежування функцій виборних представницьких органів влади і державної бюрократії. Згідно з концепціями розвиваючої демократії, участь у політичному житті необхідна не тільки для захисту приватних індивідуальних інтересів, але й для формування компетентних та інформованих громадян. Тому залучення до політики є важливим чинником розвитку здібностей індивіда.

Що стосується теорії партиципаторної демократії (демократії участі), визначальним для якої виступає критерій громадянської активності (готовність населення приймати рішення та нести відповідальність за їх наслідки), то вона має ряд сильних аспектів. По-перше, у ній акцентується увага на вразливих моментах представницької ліберальної демократії. Так, один з класиків англійського лібералізму – Дж.Ст.Мілль відзначав, що “небезпеки, властиві ліберальній демократії бувають двоякого роду: одна небезпека викликається недостатньою підготовкою народних представників і контролюючої їх громадської думки; інша – зосередженням законодавчої влади в руках чисельної більшості, яка складається з представників одного і того ж класу” [3, с. 424–441]. Проте, за цей же період в країнах Заходу отримали розвиток чинники, що стримували можливість негативних наслідків представницького правління, сприяючи подальшому розвитку і становленню більш розгалуженої системи громадянського суспільства, яке включає:

- 1) зростання могутнього в соціальній структурі середнього класу суспільства;
- 2) зростання освітнього рівня більшості громадян (в першу чергу, серед представників того ж середнього класу), що дозволяє останнім здійснювати по відношенню до влади більш усвідомлений вибір на основі поєднання приватних і суспільних інтересів;
- 3) наявність багатопартійної системи, що склалася як чинник, який перешкоджає у сфері законодавчої влади акумуляції інтересів серед „представників одного і того ж класу”;
- 4) наявність разом з багатопартійною системою широкої мережі груп інтересів і груп тиску [4, с. 68].

Подолати недоліки ліберальної держави і здійснити справжнє народовладдя намагаються концепції і реальна модель колективістської демократії. Першим обґрунтував найважливіші принципи цього типу демократії Ж.Ж.Руссо, піддавши критиці ліберальне розділення суспільства на „публічне” і „приватне”. На його думку, затверджені ліберальними мислителями індивідуалізм і егоїзм руйнівні для громадянських чеснот і самого суспільства. Ідеал громадянина демократичної республіки Ж.Ж.Руссо – це не індивідуаліст, який пішов в приватне життя, а активний член суспільства, який є джерелом життя єдиного „суспільного тіла”. Теорія демократії Ж.Ж.Руссо виходить з приналежності всієї влади народу, утвореному шляхом добровільного злиття ізольованих, атомізованих індивідів в єдине ціле. Формування народу означає повне відчуження „кожного з членів асоціації зі всіма правами на користь своєї общини” [5, с. 26]. З цієї миті особистість втрачає свої права. Вони стають їй не потрібні, оскільки ціле – держава – подібне до будь-якого іншого живого організму, піклується про своїх членів, які, у свою чергу, зобов’язані думати про благо держави. Сам народ неподільний і володіє єдиною, загальною волею і невідчужуваним суверенітетом.

Усередині нього не існує стійкої більшості і меншості, а тому і немає необхідності в захисті останньої. Влада народу як цілого нічим не обмежена. Не зважаючи на істотні відмінності, різноманітним колективістським теоріям демократії притаманні спільні риси. До них відносяться:

- 1) колективістське трактування поняття „народ”, визнання народу єдиним однорідним цілим;
- 2) відсутність суперечностей усередині народу, розгляд політичної опозиції як патології;
- 3) колективістське (близьке до античного) розуміння свободи як активної рівноправної участі громадянина в справах всієї держави;
- 4) переважно пряма участь громадян в управлінні;
- 5) декларування соціальної демократії, перенесення головного акценту з юридичного проголошення політичних прав на забезпечення соціальних умов для участі громадян в управлінні.

Теорії колективістської демократії продемонстрували свою практичну неспроможність або, щонайменше, несумісність з демократією в її ліберальному розумінні. Спроби їх здійснення неминуче призводили до появи нового пануючого класу – номенклатури, до тоталітаризму, придушення всякої індивідуальної свободи. Виявилось, що влада народу (класу, нації) не може бути реальною без гарантій індивідуальної свободи та інших прав особистості, без визнання та інституційного закріплення її ролі як первинного джерела влади.

Ліберальна демократія, одним із атрибутів якої є громадянське суспільство, на думку Дж. Дьюї, є індивідуальним способом життя кожної людини, що означає наявність і постійне використання соціальних установок, які формують характер особистості і визначають її устремління та цілі в усіх життєвих ситуаціях [6, р. 77-82]. Автономний індивід стає громадянином лише тоді, коли він керується не лише приватним, а й суспільним інтересом, усвідомлює свою відповідальність за стан справ у суспільстві. Тривалий час поняття людини зводилося лише до ролі „природної”, „істинної” людини як приватної особи (індивіда). І лише у класичній німецькій філософії почали інституціонально вирізняти функціональні ролі людини як приватної особи та громадянина, виразника публічної сфери. Відповідно, якщо конкретний індивід не бере активної участі у формуванні та втіленні певних соціальних цінностей, рішень і політики, то демократії (як певного і реалізованого ним способу життя) просто не існує.

Концепції конкурентного елітизму виникнули як реакція на періодичні кризи ліберальної демократії. Й.Шумпетер, наприклад, сформулював визначення ліберальної демократії як способу отримання влади шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців. У основі теорії Й.Шумпетера лежить протиставлення класичного і сучасного методів демократії (див. рис. 1). Згідно з класичною теорією лібералізму, „демократичний метод – така сукупність інституційних засобів ухвалення політичних рішень, за допомогою яких здійснюється загальне благо шляхом надання самому народу права вирішувати проблеми через вибори індивідів, які обираються для того, щоб виконати його волю” [7, с. 332]. Проте, головний недолік такого методу, на думку Й.Шумпетера, полягає в тому, що різні індивіди вкладають в поняття загального блага різний зміст. Перевага цього підходу, як вважає Й.Шумпетер, полягає в тому, що: по-перше, акцентується увагу на такій цінності демократії, як політична конкуренція, по-друге, частково нівелюється значення феномену політичного лідерства, по-третьому, якщо виходити з того, що індивідуальної свободи не існує взагалі, то сформульований метод більшою мірою наближає до свободи.

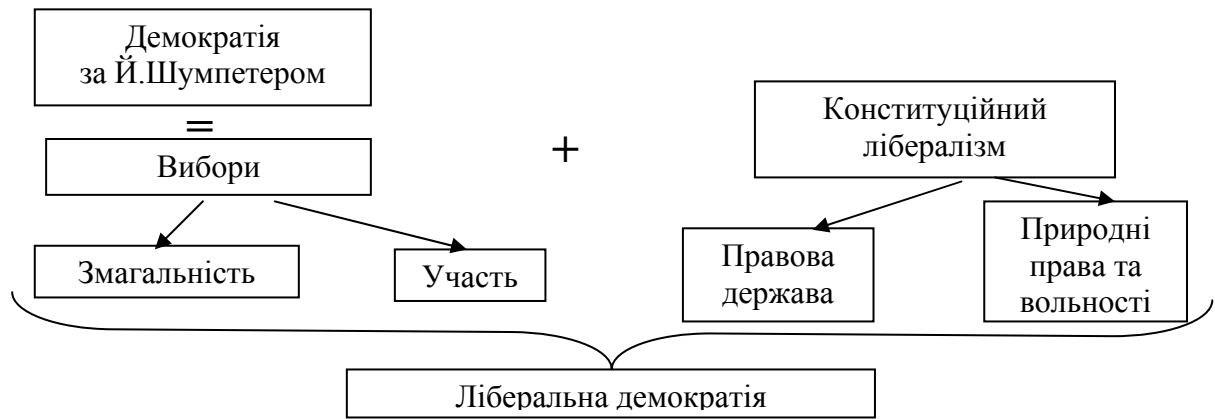

Рис. 1. Основні компоненти ліберальної демократії (за Й.Шумпетером)

Проте, для успішної реалізації демократичного методу, на думку Й.Шумпетера, необхідні наступні умови:

1) людський матеріал політики, тобто люди, які складають партійний апарат, обираються до парламенту, на міністерські посади, повинні бути достатньо високої якості: демократичний метод відбирає кандидатів з тих людей, для яких є доступною професія політика;

2) сфера дії політичних рішень не повинна тягнутися дуже далеко, тобто політика не повинна втручатися у всі сфери (наприклад банківську, сферу торгівлі тощо);

3) щоб успішно контролювати всі сфери державної діяльності, демократичний уряд повинен мати добре підготовлену бюрократію, яка має високий статус та історичні традиції: при цьому просування бюрократії має залежати не від політиків, а вирішуватися відповідно до правил державної служби;

4) демократичний самоконтроль [7, с. 50].

Лібералізм виникнув і розвивався як ідеологія буржуазії. Відповідно, класична ліберальна концепція демократії та її практичне втілення відображали інтереси передусім цього суспільного класу. Притаманна лібералізму абсолютизація індивідуальної свободи спричиняє соціальну поляризацію суспільства, загострення класової боротьби, породжує політичну нестабільність. Подолати ці й подібні недоліки покликана концепція плюралістичної демократії як сучасний різновид ліберальної демократії. Така демократія ґрунтується на врахуванні всієї множинності, багатоманітності соціальних інтересів. Основною її ознакою є відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи влади. Прийняття органами влади тих чи інших рішень в таких умовах є результатом взаємодії та конкуренції різних політичних сил, насамперед політичних партій та багатоманітних груп інтересів.

На відміну від концепції змагального елітизму, представники плюралістичної моделі демократії (Р.Даль, Д.Трумен) наполягають на необхідності існування безлічі центрів влади, а отже, і центрів ухвалення політичних рішень. Розділяючи основні інституційні характеристики ліберальної демократії, плюралісти, проте, зосереджують основні акценти не на індивідах, а на численних зацікавлених групах, кожна з яких прагне впливати на процес ухвалення рішень. Одним з різновидів моделі плюралістичної демократії є концепція поліархії, розроблена Р.Далем. Найбільш широко визнані критерії для ідентифікації тієї або іншої країни як ліберальної демократії були висунуті Р.Далем: громадянські та політичні права плюс справедливі, конкурентні та загальні вибори [8]. Р.Даль називає країни, що задовольняють цим критеріям, „поліархіями”, але частіше про них говорять як про ліберальні демократії. На думку Р.Даля, поліархія – це сучасна консолідована плюралістична демократія, у якій найвищі посадові особи, що керують державою, змушені модифікувати свою поведінку таким чином, щоб перемогти на виборах у політичному змаганні з іншими кандидатами, партіями і групами. Ця модель демократії характеризується значним ступенем політичної конкуренції та опозиційності,

наявністю великої частки населення, забезпеченого всією повнотою можливостей участі в політичній діяльності, непередбачуваністю результату виборів [9, с. 69]. Теорія „поліархії” Р.Даля, передбачає не тільки широку політичну конкуренцію і участь, але й високий рівень свободи (слова, друку, зібрань тощо) і плюралізму, які дозволяють людям виробляти і висловлювати свої переваги значущим чином. На підставі ґрунтовного аналізу історії та теорії демократії, Р.Даль виділив сім ознак поліархії:

- 1) виборність органів влади, що гарантована конституцією;
- 2) регулярне і періодичне проведення вільних і справедливих виборів, при яких виключений механізм примусу;
- 3) загальне виборче право;
- 4) право бути обраними в органи влади;
- 5) свобода самовираження;
- 6) альтернативна інформація – громадяни мають права добиватися альтернативних джерел інформації;
- 7) автономія асоціацій – для реалізації своїх різноманітних прав, включаючи і вище перелічені, громадяни мають також право створювати відносно незалежні асоціації та організації, включаючи незалежні політичні партії і групи за інтересами [8, с. 121].

Істотною перешкодою Р.Даль вважає надмірну концентрацію і централізацію влади. Тому важливим чинником розвитку поліархічної демократії є розосередження економічних і політичних ресурсів. Р.Даль виділив два основних критерії, що відрізняють ліберальну демократію від демократії електоральної: конкурентний характер політичного процесу і залучення населення в ухвалення рішень. Американський дослідник А.Лейпхарт запропонував додати ще один критерій – ухвалення рішень на основі консенсусу і управління на основі коаліції, а не більшості (співгромадська, консенсусна демократія) [10, с. 125].

Модель легальної демократії багато в чому є поверненням до протективної демократії з її основним принципом „laissez faire”. Як і в інших теоретичних моделях демократії, автори цієї теорії (Р.Нозік, Ф.Хайєк) виступають за відділення держави від громадянського суспільства і принципів правової держави. Головним положенням ліберальної демократії є мінімізація ролі держави і створення максимального простору для індивідуальної свободи і розвитку вільних ринкових відносин. Саме на це і повинна бути спрямована влада закону, яка стоїть вище як держави, так і волі більшості. Тому бюрократичне регулювання повинне бути зведене до мінімуму, а діяльність різних зацікавлених груп – жорстко обмеженою [11, с. 124]. Хоча, зрештою, в процесі розвитку ліберальної демократії та поглиблення процесу демократизації відмінність між цими аспектами поступово зникає. Проте, саме невідповідність інституційних і процесуальних сфер у культурі суспільства або переважаючі в ньому політичні цінності, обумовлюють як періодичні кризи в розвинених демократіях, так і непослідовність та суперечність демократизації в перехідних суспільствах. Аналогічно, багато з існуючих моделей демократії акцентують увагу або на різних аспектах демократії, або на різних цінностях (наприклад, цінність політичної конкуренції у Й.Шумпетера або цінність свободи у Ф.Хайєка [11]).

У зв’язку з цим німецький учений Б.Гуггенбергер, указуючи на необхідність створення в майбутньому комплексної теорії ліберальної демократії, справедливо підкреслював: „Будь-якій теорії демократії, що задовольняє сучасним стандартам науки, необхідно бути достатньо комплексною і одночасно гнучкою. Теорія ліберальної демократії не може обмежувати себе однією з яких-небудь цілей (співучасть або ефективність, правова або соціальна держава, захист меншості або влада більшості, автономія або авторитет); навпаки, вона повинна комбінувати по можливості найбільшу кількість тих уявлень про цілі, які викристалізувалися в західній теорії ліберальної демократії” [12, с. 7].

Сукупність розглянутих концепцій і теорій дозволяє виокремити основні критерії того дискурсу розуміння ліберальної демократії, який склався в західній політичній теорії.

По-перше, основою демократії вважається механізм вільних виборів, що забезпечують змінюваність влади.

По-друге, держава розглядається як виразник волі більшості населення – гарант суспільного компромісу.

По-третє, демократія можлива тільки за наявності розвиненої публічної сфери – відкритості процесу ухвалення політичних рішень і контролю над ним з боку мас-медіа.

По-четверте, демократія існує там, де населення складається з громадян, готових брати участь або, принаймні, цікавитися діяльністю державних інститутів.

По-п'яте, юридичним фундаментом демократії є громадянське право – наявність у громадянина невідчужуваної приватної власності, що дозволяє йому мати незалежну від держави сферу діяльності.

У сумі ці тенденції утворюють ту модель, яка здобула в західній політології назву „ліберальної демократії”. Цілком можливо, що ліберальна демократія другої половини ХХ ст. була лише одним із варіантів демократичної системи, яка виявилася набагато різноманітнішою, ніж це вбачали класики лібералізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мадатов А.С. Концепции и модели демократии: проблемы и дилеммы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. – М., 1999. – № 1. – С. 53–62.
2. Грачев М.Н., Мадатов А.С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. – М.: Алкигамма, 2004. – 128 с.
3. Милль Дж.Ст. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда // Антологія. Лібералізм / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – 1126 с. – С. 424–441.
4. Милль Дж.Ст. Размышления о представительном правлении // Политические институты, избирательное право и процесс в трудах западноевропейских мыслителей XVII – начала XX века (Хрестоматия). – М.: РЦОИТ, 2003. – 872 с. – С. 631–667.
5. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре // Фененко А.В. Концепции и определения демократии (Антология). – М.: КомКнига-URSS, 2006. – 224 с.
6. Dewey, J. (1981-1990) // The later works, 1925-1953. – Carbondale : Southern Illinois University Press. – 1990. – Vol.17. – p. 77-82.
7. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. – К.: Основи, 1995. – 528 с.
8. Даль Р. Демократія та її критики. – Харків: Каравела, 2002. – 440 с.
9. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція. – Харків: Каравела, 2002. – 216 с.
10. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. – М.: Аспект-пресс, 2001. – 325 с.
11. Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 10–12. – С. 124–136.
12. Гуггенбергер Б. Теория демократии // Полис. – 1991. – № 4. – С. 35–41.